

Lucretius (98- 55 v.Chr.)

Godsdienst is niets anders dan gebrek aan inzicht in de schepping...

Dit is een uitspraak van meer dan tweeduizend jaar geleden¹ Spinoza en Darwin dachten daar precies hetzelfde over. En die uitspraak is nog steeds actueel, Maria van der Hoeven, de toenmalige katholieke minister van Onderwijs, heeft de discussie over deze stelling een nieuwe impuls gegeven en een heftige! Het was lang geleden dat wetenschappers zich door gelovigen tot een gesprek lieten verleiden. Die gelovigen waren weliswaar geen creationisten meer, ze geloofden niet meer in het Bijbelse scheppingsverhaal, maar aanhangers van het intelligent Design-concept.¹ Dat gesprek vond plaats in 2006 in de Beurs van Berlage. Vijf avonden lang stonden wetenschappers en gelovigen tegenover elkaar. Lucretius zou van die ontmoeting hebben genoten.

Lucretius heeft in zijn leerdicht De natuur van de dingen een aantal rationele ideeën ontvouwd die de hele geschiedenis door vele denkers heeft geïnspireerd. Hij schrijft, dus al vóór Christus, over elementaire deeltjes, stelt de vrije wil ter discussie en ontkent de bemoeienis van goden met deze wereld. Wat wij om ons heen zien, zei hij, komt niet van of door God, maar komt louter voort uit de scheppingskracht van de natuur, Ook het leven komt niet van God maar wordt door levenloze materie voortgebracht. Verder veroordeelt hij de 'misdadige invloed' - ja, zo staat het er - van het geloof op de mens en ontkent een eeuwig leven en dus de onsterfelijkheid van de ziel. *last but not least*, toont hij aan dat het universum geen centrum heeft, dus dat de hemellichamen

¹ De aanhangers van dit concept gaan er van uit dat de evolutie zich niet zo complex had kunnen voordoen als er geen ontwerp aan ten grondslag had gelegen, gemaakt door een ontwerper: God. Zij kunnen niet accepteren dat de complexe werkelijkheid waarin wij leven zou zijn ontstaan door louter mutatie en selectie als uitkomsten van toeval.

niet om de wereld heen draaien zoals christenen nog tot Galileo Galilei 1642) geloofden. Ook weet hij dat wat uit de materie, de natuur, voortkomt geen doel heeft. Nu, dat zijn voor ons vandaag de dag toch ongelooflijk actuele en mooie gedachtes. Pas in de negentiende eeuw onderbouwde Darwin deze stelling. Lucretius was dus een zeer verre voorvader van de Franse en Engelse verlichtings-filosofen. Deze Romein was in zijn tijd analytisch al zo geloofwaardig dat vele latere wetenschappers en filosofen aan hem schatplichtig zijn. Het spreekt vanzelf dat hij eeuwenlang door christenen als de pest gemeden werd - net als Spinoza overigens. Wie, zoals deze Romein, schepping uit het niets door God onzin vindt en het voortleven na de dood onmogelijk acht, behoort voor hen uiteraard tot het kamp van de atheïstische dwaalgeesten. Voor Calvijn was hij zelfs gewoon een 'varken', zoals trouwens alle Epicuristen die god loochenden.

In de zeventiende eeuw werden Lucretius en andere volgelingen van Epicurus op de Latijnse scholen en later op de gymnasia steevast geboycot. Maar dat overkwam Spinoza nog in 2007. Hij werd niet opgenomen in de eindexamenstof 'filosofie' voor het vwo. Lucretius werd geboycot omdat hij als een gevaar werd beschouwd voor het zielenheil van de toenmalige leerlingen en Spinoza omdat hij vanwege zijn naturalistische godsbeeld nog in het begin van de eenentwintigste eeuw voor christen- en moslimleerlingen onverteerbaar zou zijn². En op Lucretius én op Spinoza was de titel 'opperpriester der Godt-loochenaars' van toepassing.

Ik sprak net over de schatplicht van vele wetenschappers, filosofen en dichters aan Lucretius. Maar ik moet daaraan toevoegen dat Lucretius zijn ideeën deels aan Epicurus had ontleend. Waarom Epicurus hier dan niet opgevoerd? Wel, omdat Lucretius op zo'n mooie dichterlijke manier die ideeën gestalte heeft gegeven en zijn uitspraken mooi aansluiten bij de hedendaagse discussie over het geloof. Bovendien werd ik in mijn keuze bevestigd door het volgende citaat:

² Dat laatste is nooit expliciet uitgesproken. Mijn vermoeden is dat christenen in de toenmalige commissie die de examenstof bepaalde, dat argument hebben gehanteerd en daar ook volledig achter stonden. Wie er meer over wil lezen, zie mijn artikel onder de kop Wat! Spinoza uit het eindexamen vwo. Archief NRC' donderdag 5 april 2007.

*En onder de filosofische geschriften der oudheid verdient het gedicht van Lucretius een eerste plaats: de enige gave bron waaruit de kennis tan die wijsgeerige richting geput wordt, die de meeste aanhangers heeft gehad en zich het langste staande heeft gehouden.*³

Interessant is ook de reactie van voormalige Sovjetideologen op het werk van Lucretius:

*Wij eren in Lucretius de man die vurig en hartstochtelijk de waarheid zocht, en haar vond in de stoffelijkheid van de wereld, in de atoomtheorie... in het atheïsme.*⁴

Maar wie was deze Lucretius? Ik moet toegeven dat ik tot voor kort nooit iets van hem gelezen had. Ik las zijn naam in een artikel in de wetenschapsbijlage van de *NRC*. Daarin werd verwezen naar het werk van Lucretius als inspiratiebron voor Ronald Plasterk, de toenmalige wetenschapper en minister. De schrijver van het artikel, een classicus uiteraard, wees er op dat Plasterk toentertijd in zijn columns voor het tv-programma *Buitenhof* nog al eens fraaie opvallende wijsheden debiteerde waarmee hij goede sier maakte. Niet zelden waren die regelrecht van Lucretius gepikt. En wie het werk van Lucretius leest ziet dat de moderne atheïsten, zoals Dawkins en Herman Philipse, in

hun boeken nauwelijks origineel zijn maar op vele punten gewoon Lucretius herhalen. Echter, Lucretius' geloofskritiek heeft gedurende tweeduizend jaar geschiedenis tot op de dag van vandaag weinig aan de invloed van de religie in de wereld kunnen veranderen. Dat feit onderbouwt de stelling dat de mens ongeneselijk religieus is en psychisch grote moeite zal blijven houden zichzelf als een toevallig product van de natuur te zien.

Lucretius was een Romeinse dichter en zijn werk was een leerdicht van een paar honderd pagina's.⁵ Het is verdeeld in zes boeken en het gaat over de natuur, dus over de 'aard der dingen'. Hij bespreekt in zijn werk ongeveer alles waarover men zich in zijn tijd verwonderde.

3 Lucretius, *De natuur van de dingen*, p.572.

4 Lucretius, p. 576,

5 In 2008 is er een schitterende vertaling verschenen van Lucretius' werk *De rerum natura* (*De natuur van de dingen*) van de hand van de classicus, prof. dr. Piet Schrijvers en uitgegeven door de Historische Uitgeverij. Prachtig dat er nog geld (subsidie) is om zulke werken te laten vertalen en uitgeven.

Hij schrijft uitgebreid over de 'onvoorstelbare kleinheid' van atomen en is dan deeltjesfysicus. Hij geeft een fraai poëtisch beeld van de grootte van het universum en bekijkt het heelal dan als astrofysicus. Hij dicht en rijmt over het ontstaan van de wereld en het ontstaan van leven, over slaap en dromen, over de aard van zaadlozingen en de schoonheid van seks. Ook weet hij van donder en bliksem, regen en aardbeving. Hij is een *homo universalis*, maar en dat maakt zijn werk zo sympathiek, hij schreef zijn leerdicht vooral omdat hij een dichtertelijke poging wilde doen om de mensen te leren omgaan met hun vele dagelijkse angsten.

De kern van Lucretius' denken wordt gevormd door de stelling dat nooit door goddelijk toedoen iets uit niets kan worden geschapen en niets tot niets kan vergaan. Lucretius schrijft :

Alle stervelingen... worden door vrees beheerst daar zij veel zien ontstaan op aarde en in de lucht, waarvan zij met geen mogelijkheid de oorzaak zien en het ontstaan toeschrijven aan goddelijke macht. Daarom, wanneer wij hebben ingezien dat niets uit niets ontstaan kan, zullen wij vervolgens beter doorgronden wat wij zoeken: hoe alles kan ontstaan en plaats kan grijpen zonder toedoen van God.

Dus een God die van buiten uit of van bovenaf zijn scheppingsarbeid verricht, zoals monotheïsten geloven, wijst Lucretius af. Hij gaat uit van het oeroude Griekse standpunt dat de materie eeuwig is.

Scheppende kracht ligt in de natuur zelf, in die ondeelbare atomen waarvan Democritus vierhonderd jaar eerder al het bestaan had aangenomen. De natuur is oorzaak van zichzelf en doet alles zelfstandig zonder enige goddelijke interventie.

Lucretius kreeg natuurlijk veel kritiek, maar pareerde die op een manier waarop atheïsten vandaag nog steeds christenen op stang kunnen jagen. Ik heb tussen mijn sportshirts een T-shirt met daarop de provocerende tekst: 'wat denkt u dat God nu zit te doen?' Weliswaar gaat het hier om een tekst die als grap is bedoeld, maar het is er wel een met een ketterse ondertoon. Lucretius stelt monotheïsten ook een aantal soortgelijke irritante vragen. Hij zegt bijvoorbeeld:

Leg maar eens uit: als God de almachtige scheppende autoriteit zou zijn en naar geloven zou kunnen scheppen, is dan de vraag aan Hem niet gerechtvaardigd waarom we dan zaden nodig hebben? Als hij als

schepper zomaar uit het niets kan scheppen, zou hij dan bijvoorbeeld bomen en planten niet in één klap uit de aarde kunnen laten opspringen? Maar het gebeurt niet. Bovendien, waarom is het voor een almachtige scheppende God nodig om alles in een vaste, oh zo moeizame orde te plaatsen? Zou Hij als Almacht dat scheppen niet veel sneller en efficiënter kunnen doen?

Het is duidelijk met deze vragen en expliciete argumentatie voert Lucretius een scheppende God voor altijd af en houdt vast aan zijn stelling dat in de eeuwige atomen een scheppend vermogen zit. Hoe dat vermogen daarin komt, die vraag gaat hij uit de weg, net zoals de huidige deeltjesfysici de vraag uit de weg gaan wat de oorzaak is van de oerknal.

Zoals er niet iets uit niets kan ontstaan, kan er bij Lucretius ook niets tot niets vergaan.⁶ Als een eigentijdse reli-criticus vraagt hij zich af, in mijn parafrasering:

... als God uit het niets, iets zou scheppen, dan moet hij dat iets, aan het einde van het bestaan, toch ook weer tot niets terugnemen? Want waar moet dat alles wat Hij scheidt dan blijven als het afsterft? Dat iets heeft toch uitgebreidheid, dat heeft toch drie dimensies? Waarheen gaat dat iets dan? Als dingen met hun driedimensionale uitgebreidheid niet in het niets verdwijnen, blijven ze toch ruimte innemen in het heelal; steeds meer en meer.⁷

Voor Lucretius ligt hier, dat zal duidelijk zijn, geen probleem. Bij hem komt dat 'iets' voort uit een ander 'iets': iets-uit-iets-uit-iets en zo tot in alle eeuwigheid. Ieder object, een plant, een dier of een mens vergaat gewoon en vervalt tot deeltjes, tot die eeuwige materie en daaruit komt weer opnieuw iets voort. Dan is de cirkel rond. De hoeveelheid materiedeeitjes in het heelal blijft gelijk. De boel hoopt zich in het heelal niet op zoals dreigt te gebeuren als God uit het niets.

6 Iets niet uit niets en iets niet tot niets, is de stelling van Lucretius. Piet Schriivers, p. 548, voert de zeventiende-eeuwse dichter Matthijs van de Merwede op, die tegen die stelling ingaat in een gedicht Over mijn ware en oude liefde aan de Donge, De liefde van Matthijs is voor hem 'iets uit niets' en het teloorgaan van die liefde is voor hem 'iets dat tot niets vergaat'. Een prachtige vondst iets voor psychologen en biologen.

7 Lucretius, De natuur van de dingen, pp.49-52.

schept en niet in staat is zijn schepping weer in het niets te laten verdwijnen. Maar Lucretius sluit eigenlijk uit dat God iets in het niets kan laten verdwijnen. Later zal Spinoza daarop terugkomen en met Lucretius meegaan en God laten samenvallen met de eeuwige natuur. Het probleem is dan opgelost. Maar het interessante is dat God dat volgens christenen en moslims natuurlijk wel kan, iets in het niets laten verdwijnen. Immers, na het Laatste Oordeel, aan het einde der tijden, als het gaat zoals het in de heilige boeken staat, dan verdwijnt alle materie in het niets. Hoe? God mag het weten.

Lucretius begrijpt wel dat zijn visie tegenstand oproept. Sterker: men vindt dat hij met zijn goddeloze leer 'het pad der misdaad' inslaat. Maar die kritiek stimuleert hem tot grote openheid en hij zegt keihard dat het menselijk leven in de geschiedenis 'schandelijk ter aarde lag...door de godsdienst... neergedrukt'. Dat is een mening die in de daarop volgende twintig eeuwen veelvuldig, hoewel slechts fluisterend, zou worden herhaald. En ook toen al was het duidelijk dat geestelijke leiders niet zelden de mens 'neerdrukken', misbruik maken van hun positie en het gewone volk manipuleren. Lucretius is dan ook terecht trots op het feit dat hij de rede laat triomferen over religieuze gevoelens. Hij schrijft:

zo wordt op haar beurt nu de godsdienst neergeworpen en vertrapt; die overwinning heft ons hemelhoog.⁸

Hij voegt daar nog aan toe dat juist de godsdienst tot goddeloze misdaad aanzet, dat (juist) religie kan leiden tot misdadigheid:⁹

Hoeveel zuchten en verwondingen en tranen bezorgen gelovigen zichzelf en hun kinderen door aan God alle machten en daden toe te schrijven. Het is niet vroom om alle altaren langs te gaan, of neer te vallen op de grond, handen te heffen voor heiligdommen van goden, altaren met bloed. van dieren te bespatten, alsmaar te bidden. . . je kunt beter alles maar met kalmte aanschouwen.¹⁰

8 Lucretius, pp. 43, 45. Hij verwijst daarbij naar zijn Griekse leermeester Epicurus, die hem dat alles heeft doen inzien.

9 Voor Voltaire en Multatuli was deze zis van Lucretius niet alleen van toepassing vanwege de offering van Iphigeneia in de Trojaanse oorlog, waar zijn uitspraak primair naar verwijst, maar voor alle tijden voor alle godsdiensten. Schrijvers, p.560.

10 Lucretius, De natuur van de dingen, p.421.

Dus al vóór Christus en Mohammed wordt het vraaggebed van gelovigen - door de eeuwen heen tevergeefs tot God gezonden – als een zinloze activiteit bekritiseerd. En natuurlijk is het voor Lucretius onzin om te denken dat God de wereld omwille van de mens heeft geschapen. Zo'n onvolmaakte, ellendige wereld zeker? En dan slaat hij nog een keer toe:

Dankbaarheid aan God? Waarom eigenlijk? Want welk voordeel brengt onze dankbaarheid aan God? Als we hem dankbaar zijn, denken we dan dat hij daarom iets extra's voor ons zou willen doen? En dat extra's, waar we hem om bidden, is dan toch een nieuwe schepping activiteit? God moet dan toch voor ons een nieuwe handeling plegen. Een God die voor ons wat doet omdat we er om vragen, kan toch geen God zijn. Een almachtige, alwetende, goede God. had al lang voorzien wat we nodig hebben op een bepaald moment en had ons dat op tijd gegeven zodat een vraaggebed niet nodig zou zijn....

Deze voorchristelijke Romein is er dus van overtuigd dat er voor het ontstaan der dingen geen doel is aan te wijzen. De functies, bijvoorbeeld aan het menselijk lichaam, onze handen en voeten, zijn niet ontstaan op basis van een goddelijk plan of blauwdruk (Intelligent Design). Maar omdat de mens toevallig handen heeft kan hij er iets mee doen dat hem boven de andere dieren plaatst. Wat ontstaan is, schept zijn eigen functies. De lichaamsdelen zijn er veelal eerder dan hun functies.

Alles wat Lucretius observeert en becommentarieert is op vele punten actueel en vinden we later terug bij Spinoza en vooral bij Darwin. Maar je kunt eigenlijk rustig stellen dat hij vele wetenschappelijke disciplines aanwijzingen heeft gegeven waar verder onderzoek naar te doen.

Vaak wordt de vraag gesteld of Lucretius een echte atheïst was of dat er bij hem, *deep down*, toch nog sprake was van een geloof in geheimzinnige of verborgen krachten? Willem Bilderdijk (1756-1831) schreef: 'Zelfs een heiden als Lucretius kon niet zonder een aanwalm van godsdienstgevoel.' Maar ook de dichteres Ida Gerhardt en de schrijver Cees Nootóoom hebben veel aandacht aan Lucretius geschonken.

Beiden stellen vast dat hij zijn leerdicht zijn levenslange existentiële worsteling heeft beschreven en dat hij leed aan het stille verdriet van het leven. Hij is aan dat verdriet ook gestorven. In grote eenzaamheid sloeg hij de hand aan zich zelf.